

Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми

The Identity of the Offender as an Element of Forensic Characteristics of Crimes Related to Human Trafficking

Євген Головин¹
Yevgen Golovin

¹ *University of State Fiscal Service of Ukraine*
31 Universytetska street, Irpin, 08205, Ukraine

DOI: [10.22178/pos.73-3](https://doi.org/10.22178/pos.73-3)

LCC Subject Category: [K1-7720](#)

Received 25.07.2021
Accepted 26.08.2021
Published online 31.08.2021

Corresponding Author:
kashkinlaw@gmail.com

© 2021 The Author. This article is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0 License](#)

Анотація. Статтю присвячено дослідженню даних про особу злочинця як елемента криміналістичної характеристики злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми. Автор здійснює спробу визначити основні риси, притаманні злочинцю, який вчиняє злочин, пов'язаний з торгівлею людьми. Основна увага приділяється конструюванню його криміналістичного портрету. Встановлено, що завдяки визначенню характерних ознак особи злочинця стає можливою побудова криміналістичних версій під час розслідування, використання певних тактичних прийомів при проведенні процесуальних дій.

Ключові слова: торгівля людьми, криміналістична характеристика злочинів, особа злочинця, особистість, організована злочинність..

Abstract. The article is devoted to the study of data on the identity of the offender as an element of forensic characteristics of crimes related to human trafficking. The author tries to identify the main features of a criminal who commits a crime related to human trafficking. The primary attention is paid to the construction of his forensic portrait. It is established that due to the definition of the characteristic features of the criminal, it becomes possible to build forensic versions during the investigation to use specific tactics in carrying out procedural actions.

Keywords: human trafficking; criminological characteristics of crimes; identity of the offender; personality; organized crime.

ВСТУП

Одним із елементів криміналістичної характеристики злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми, є особа злочинця. Важливість даної криміналістичної характеристики полягає в тому, що будь-який злочин, будучи дією (бездіяльністю) конкретної особи, безпосередньо залежить від її сутнісних характеристик та особливостей, які формують особистість. Особистість є джерелом, суб'єктивною причиною дій (бездіяльності), в тому числі і злочинних. Оскільки особистість формується в процесі діяльності, то особа злочинця – це особистість людини, що вчинила не окреме правопорушення, а систему злочинних дій, тобто злочинну діяльність [1, с. 83]. Знаючи характерні риси особи злочинця, в рамках конкретних видів і груп злочинів, стає мож-

ливим розробити окремі криміналістичні методики з розслідування таких злочинів.

Аналіз особи злочинця в криміналістичному аспекті має за мету виявлення і оцінку її характеристик, які призводять до прояву злочинної поведінки. В цілому, питання про особу злочинця, є одним з найважливіших в криміналістичній характеристиці злочинів. Дослідження особи злочинця оптимізує процес висунення слідчих (розшукових) версій і забезпечує обрання найбільш оптимальних тактичних прийомів проведення окремих слідчих (розшукових) дій при розслідуванні. За допомогою аналізу поведінки та психології злочинця можна встановити дійсні причини й умови вчиненого злочину, оцінити суспільну небезпеку злочинця, здійснити правильну кримінально-правову кваліфікацію вчинено-

го і, як наслідок, призначити справедливе покарання [1, с. 82]. Вивченням особи злочинця як елементу криміналістичної характеристики злочину займалися такі відомі вчені криміналісти, як: В. Бахін, В. Кузьмічов та ін. Однак з боку науковців питанням розслідування злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми достатньо уваги приділено не було. Це вказує на необхідність удосконалення правоохоронної діяльності з позиції висвітлення відомостей про особу «торгівця людьми», що і визначає актуальність даної теми.

Метою статті є визначення особи злочинця як елементу криміналістичної характеристики злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Особа злочинця є складним, інтегруючим і багатовекторним поняттям, яке складається: по-перше, з великого переліку властивостей особи, яка скоїла злочин; по-друге, з взаємозв'язків цих властивостей між собою; по-третє, з взаємозв'язків цих властивостей з іншими елементами криміналістичної характеристики. Все це призводить до того, що в науці існує низка визначень особи злочинця, які можна об'єднати за трьома ознаками [2, с. 154]:

- формальна ознака передбачає підхід, за яким особа злочинця розглядається як особа людини, яка вчинила злочин, з наданням їй цілісної характеристики;
- змістовна ознака передбачає окрему характеристику особи злочинця у зв'язку з учиненням нею злочину та наявністю причинного зв'язку між суспільно небезпечним діянням та особою;
- формально-змістовна ознака – та, за якою виділяється стан особи в момент учинення злочину, а саме коли до та після вчинення злочину (часовий термін) особа не може вважатися «особою злочинця».

У нашому дослідженні ми присвяtimo свою увагу формальній ознаці, яка включає: біологічні властивості, соціальні властивості і психологічні риси.

На першому етапі криміналістичного вивчення особи злочинця, тобто на етапі збирання даних про те, хто ж скоїв злочин пов'язаний з торгівлею людьми, на передній

план виступають біологічні властивості особи.

Наявність у індивіда численних біологічних властивостей забезпечує його біологічну індивідуальність. До біологічних властивостей особи відносять: антропологічні ознаки (раса, стать, вік); фізичні особливості (розміри тіла і його структурно-механічні властивості); зовнішня анатомія тіла і функціонально-анатомічні особливості; біохімічні особливості; фізіологічні особливості нервової системи; патологічні аномалії виділених елементів [12, с. 69–70]. Різноманітність біологічних властивостей накладають відбиток на особистість і в певній мірі регулюють всі якісні її прояви, щодо скоєного злочину, тобто по суті визначають біологічну індивідуальність особи злочинця. З метою встановлення особи злочинця широко використовуються виявленні відбитки пальців, різні виділення організму людини, а також риси його зовнішності, індивідуальні фізичні особливості і т. д., що відобразилися в об'єктах матеріальної обстановки на місці злочину.

Дослідження складу засуджених за злочини, пов'язані з торгівлею людьми показало, що серед торговців переважають чоловіки (65,5 %). Вік таких осіб різний, але, як правило, знаходиться в двох діапазонах: від 18 до 30 років (44,8 %) і 30 до 50 років (44,8 %). Як показує аналіз статистичних даних торговці людьми це люди з уже сформованим характером, переконаннями, деформованими моральними принципами і ціннісними орієнтирами.

Соціальні властивості виражають сутність людини, визначають соціальну позицію індивіда, його місце у конкретній соціальній системі. Вони характеризують особу як представника класу, нації, різних громадських та економічних відносин і т. д. У загальногромадянській сфері – це прізвище, ім'я, по батькові, дата і місце народження, соціальний статус, освіта, приналежність до тієї чи іншої партії, громадської організації; у виробничій – професія, рід занять, трудовий стаж, а також національна приналежність, сімейний стан і склад сім'ї, матеріальне становище, місце проживання, коло знайомих, зв'язки і т. д. [12, с. 69].

Проведене нами дослідження встановило, що особи, засуджені за злочини, пов'язані з торгівлею людьми, володіли наступним рівнем

освіти: повну загальну освіту мали 55,1 % засуджених, професійно-технічну – 10,3 %, вищу освіту – 27,5 %. Переважна більшість із них є громадянами України (79,3 %). Як ми бачимо, особи, які торгують людьми, мають невисокий освітній рівень, як правило, повну загальну середню освіту. Важливе значення мають дані про рід занять осіб торговців людьми, які свідчать про те, що 58,6 % всіх засуджених ніде не працювали під час вчинення злочину. За нинішньої нестабільної економічної ситуації, ускладненої періодичними карантинними обмеженнями у зв'язку з пандемією COVID-19, людям із середньою освітою, які не мають професії, важко знайти роботу, тому вони наважуються на вчинення злочинів, у тому числі пов'язаних із торгівлею людьми (часто виступаючи вербувальниками, посередниками чи перевізниками).

Аналіз складу засуджених свідчить, що торгівлею людьми займаються, здебільшого, раніше несудимі особи. На частку раніше судимих осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності за торгівлю людьми в 2020 році, припадає 0 % від загальної їх кількості.

Слід акцентувати увагу на тому, що в Україні переважна більшість розкритих злочинів даної категорії пов'язана з примусовою працею. У вітчизняній науці під примусовою працею розуміють працю, до якої особа примушується насильством чи будь-яким іншим способом і внаслідок якої відбувається присвоєння матеріальних результатів її праці (зокрема прибутку) власником засобів виробництва [9, с. 444]. Подібні випадки становлять близько 80 % від загальної кількості злочинів, пов'язаних із торгівлею людьми, та, як правило, мають місце по відношенню до представників соціально-вразливих верств населення. Звичайно, особу торговця людьми не слід зводити лише до людини, яка продала (купила) тільки «трудова силу». У практиці правоохоронних органів зустрічаються випадки, коли торгівля людьми полягає в продажу матір'ю своєї дитини. Особливо варто відзначити той факт, що в Україні дозволене сурогатне материнство, основним елементом законності якого є необхідність присутності в народженої дитини ДНК одного з батьків. Як свідчить аналіз кримінальних проваджень, не всі сурогатні матері використовують біологічний матеріал майбутніх покупців, чим порушують українське законодавство та підпадають під дію ст. 149 КК України. Слід зазна-

чити, що для осіб, які продають своїх дітей, так само як і для сурогатних матерів, притаманні приватновласницькі устремління, корисливо-споживчі погляди на життя. Різниця між ними лише в одному: другі, на відміну від перших, діють в рамках правового поля.

Аналіз звітів Національної поліції України, Служби безпеки України, статистичних оглядів та досліджень, проведених Міністерством соціальної політики України, а також практики розслідування злочинів пов'язаних з торгівлею людьми, дозволяє нам розділити осіб злочинців на дві кваліфікаційні групи. До першої групи ми віднесли осіб, які скоїли єдиноразовий акт торгівлі людьми (як правило, відносно своєї дитини). До другої – осіб, які скоїли злочин у складі групи, організованої групи, злочинної організації, для яких торгівля людьми є одним з видів злочинного промислу.

Зарубіжний досвід по боротьбі з організованою злочинністю, наочно свідчить про те, що процес торгівлі людьми в сучасному світі недоступний індивідуальній злочинній діяльності, оскільки сучасна работоргівля складна й багатоаспектна, потребує консолідованих зусиль багатьох осіб, залучення достатньої кількості капіталу, у тому числі для забезпечення підтримки владних структур та укладення безлічі домовленостей. Останнім часом даний вид злочину швидко розвивається, він перетворився на надприбутковий «бізнес» для транснаціональної організованої злочинності [11, с. 126]. Торгівля людьми на сьогодні є невід'ємним елементом організованої злочинності, індивідуальна ж злочинна діяльність, пов'язана з торгівлею людьми, поодинокі.

Висока мотивація злочинців на досягнення протиправного результату, організаційно-складний характер підготовки, вчинення і приховування злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми, протидія винних розслідуванню, – всі ці обставини перешкоджають виявленню та розслідуванню злочинів даного виду, про що свідчить і статистика, згідно з якою серед усіх засуджених за злочини, пов'язані з торгівлею людьми, 55,2 % скоїли його у складі групи або організованої групи.

Групи, організовані групи та злочинні організації, які займаються торгівлею людьми, величезні неоднорідні за своєю чисельністю, масштабами діяльності, технічною оснащеністю

та іншими показниками. Без перебільшення можна констатувати, що работоргівля є найбільш залежною від впливу організованої злочинності, а торгівля людьми в більшості випадків є організованим злочином. Торгівля людьми все частіше потрапляє до сфери інтересів міжнародних злочинних угруповань. При цьому рівень їх конспірації настільки високий, що виявити всіх учасників злочинного ланцюга вдається лише в поодиноких випадках. Важливим фактором є і те, що в країні існують як легальні, так і нелегальні структури, що спеціалізуються на наданні послуг торговцям людьми. Найбільш поширеними видами компаній, які можуть служити прикриттям для торгівлі людьми, є: шлюбні агентства, агентства з працевлаштування, туристичні агентства, готелі і т. д.

Залежно від функції суб'єктів у механізмі злочинної діяльності, можна виділити їх наступні категорії:

Організатори злочинної діяльності – особи, які організують процес торгівлі людьми. При цьому організатор не завжди може бути безпосереднім керівником даної злочинної діяльності. Але ті й інші, характеризуються не тільки зв'язками, а й авторитетом у злочинному середовищі та владних структурах, високим рівнем освіти, наявністю широкого кола знайомих, друзів та родичів. Дані риси дозволяють організаторам створювати структурні підрозділи злочинного формування на основі родинних, національних та інших зв'язків.

Керівники злочинної діяльності – особи, які керують процесом торгівлі людьми та їх експлуатацією. Характеристики даних осіб забезпечувального рівня визначаються завданнями, поставленими перед ними організатором. Для керівників характерні: зв'язок з кримінальними елементами, наявність судимості, організаторські здібності, твердість характеру, рішучість і т. д.

Вербувальники. Дана категорія підшукує, відбирає та схиляє, наприклад, жінок для виїзду в регіон (країну) передбачуваної роботи, де в подальшому інші спільники (перевізники, покупці або безпосередньо організатори) обмежують свободу жертви, продають її або експлуатують; вербувальники, як правило, є співвітчизниками жертв торгівлі людьми.

Далі йдуть посередники, більшість яких також походить з тієї ж країни, що й жертви торгівлі. Завдяки наявності цілої мережі взаємопов'язаних посередників утворюється канал переправлення жертв торгівлі людьми від місця їх вербування до місця експлуатації. Ступінь стійкості існування такого злочинного каналу, його пропускна здатність та кількість посередників визначаються, в першу чергу, розмахом злочинної діяльності. У якості посередників виступають охоронці, перевізники-контрабандисти, господарі або власники квартир, де переховуються або накопичуються перед відправкою «споживачам» завербовані чи куплені громадяни, та ін. Кожна з цих осіб має свої характерні особливості. Так, особи, які виконують охоронні функції, як правило, мають гарний фізичний стан, вміють поводитися зі зброєю, водити автотранспортні засоби і т. д. Вони мають твердий характер, є жорсткими і т. д.

Особливою категорією посередників є корумповані співробітники органів влади та управління, які живуть за стандартами подвійної моралі. Ступінь їх суспільної небезпеки надзвичайно великий, оскільки вони здійснюють кваліфіковану протидію розслідуванню та попередженню злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми.

Консультанти. В даному випадку мова йде про осіб, які: а) використовують свої зв'язки серед чиновників консульських і паспортно-візових служб; б) сприяють отриманню необхідних документів для виїзду за кордон; в) сприяють у реєстрації потерпілих за місцем їх перебування; г) приховують відомі їм факти порушення міграційного законодавства.

Перевізники. Дана категорія суб'єктів злочинної діяльності безпосередньо переміщує жертв торгівлі людьми через державний кордон або в інший регіон для доставки їх покупцям. При проведенні міжнародних операцій, пов'язаних з торгівлею людьми, перевізники можуть не бути безпосередніми членами злочинного угруповання. Практика розслідування знає, наприклад, випадки використання для перевезення людей контрабандистів або місцевих жителів, які добре знають обстановку на кордоні та місцеві умови [3, с. 56–57]. При підборі виконавців для переміщення «живого товару», залучаються особи, які нерідко мають судимість та зв'язки з кримінальними елементами за ознаками спорід-

неності, знайомства і т.д. Як правило, зазначені особи перебувають у важкому матеріальному становищі, в ряді випадків вони не інформуються про злочинну діяльність угруповання, виконуючи окремі доручення за грошову винагороду.

Заключна ланка злочинного ланцюжка – особи, які приймають жертв за кордоном або в іншому місті всередині країни. При цьому покупці можуть виступати як в ролі подальших експлуататорів, так і в ролі продавців у разі, якщо їх мета полягає в перепродажу людей (перекупники «живого товару»). Нерідко покупці виконують обидві вищезгадані функції, але в різний час: використавши працю жертв деякий час, вони можуть перепродати їх іншим особам та організаціям. У ролі покупців можуть виступати як фізичні особи (сутенери, приватні підприємці, що займаються будівництвом і наданням інших видів послуг), так і юридичні (агентства дозвілля, клуби, компанії, де необхідна дешева чи безкоштовна робоча сила, наприклад, будівельні компанії) [10, с. 122–123].

Слід зауважити, що при всьому різноманітті суб'єктів у механізмі злочинної діяльності, пов'язаної з торгівлею людьми (залежно від досвіду, віку, освіти, рольових функцій і т. д.) їх всіх об'єднує корислива мотивація злочинних дій. Учасники торгівлі людьми готові на все заради отримання вигоди, ставлячи на карту своє особисте життя, свою родину та благополуччя в суспільстві. Це відбувається тому, що «людський промисел» приносить колосальний прибуток. Відзначимо, що корислива мотивація притаманна саме торговцям людьми, покупці купують «живий товар» з метою сексуальної експлуатації, використання в порнобізнесі, втягнення у злочинну діяльність, залучення до боргової кабали, усиновлення (удочеріння), використання у збройних конфліктах і т. д.

Чим більш розгалужена структура організованих груп та злочинних організацій, тим більше суб'єктів задіяно в механізмі злочинної діяльності, і тим складніше виявити й розкрити злочини, пов'язані з торгівлею людьми. Наприклад, за 2020 рік в групі перебувало 34,5 % засуджених, у складі організованої групи – 20,7 %, а в складі злочинної організації – жодного. Складність виявлення злочинів вчинених організованою групою злочинністю пов'язана з рівнем її організації, згурто-

ваності й технічної оснащеності. При цьому у всьому світі злочини, вчинені організованою групою злочинністю, признаються найнебезпечнішими для людського суспільства.

Аналіз правозастосовчої практики свідчить про те, що в Україні розкриваються найпримітивніші злочини, пов'язані з торгівлею людьми (продаж власної дитини, використання в трудовому рабстві при веденні господарства людей без постійного місця проживання і т. п.), які не передбачають організаційно-складного характеру підготовки, здійснення та приховування злочинів. Про скоєні злочини правоохоронцям стає відомо або безпосередньо від жертв торгівлі людьми, які змогли втекти з трудового рабства, або через спроби продажу через Інтернет, які виводять торговців людьми на правоохоронців. В 79,3 % випадках у суду, з урахуванням обставин справи, не виникло переконання в тому, що для виправлення особи злочинця існує необхідність реального виконання покарання, у зв'язку з чим засуджені були звільнені від покарання з випробуванням.

ВИСНОВКИ

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що якість боротьби з організованою злочинністю, яка бере участь у торгівлі людьми, знаходиться на вкрай низькому рівні. Дані злочини, вчинені організованими групами – кісткою організованої злочинності в Україні, – навіть не виявляються. При цьому, як свідчать дані міжнародних організацій та правоохоронних структур, саме організовані групи є тим містком, який поставляє «живий товар» з нашої держави в країни ЄС.

Підсумовуючи варто зазначити, що торгівля людьми – це соціальне явище, пов'язане з певною поведінкою людей. Пояснити таку антигромадську поведінку, виявити її детермінанти, розробити ефективні способи попередження і т. д. можна лише глибоко вивчивши всі обставини, які характеризують торговця людьми як індивіда та особистість. Виявлення ознак, притаманних особі злочинця як елементу криміналістичної характеристики, сприяє вибору тактики і методики проведення окремих слідчих (розшукових) дій та результативності профілактичної діяльності слідчого у справах, пов'язаних з торгівлею людьми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES

1. Byshevets, O., & Romanenko, T. (2016). *Osoba zlochyntsia yak element kryminalistychnoi kharakterystyky shakhraistv, shcho vchyniautsia v merezhi Internet* [Criminal personality as a part of criminalistic characteristic of fraud committed on the Internet]. *Visnyk kryminalnoho sudochynstva*, 1, 81 – 87 (in Ukrainian)
[Бишевец, О., & Романенко, Т. (2016). Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики шахрайств, що вчиняються в мережі Інтернет. *Вісник кримінального судочинства*, 1, 81 – 87].
2. Denysov, S. (2020). *Osoba zlochyntsia u kryminolohichnii teorii Ukrainy* [Criminal's Personality in the Criminological Theory of Ukraine]. *Visnyk Kryminolohichnoi asotsiatsii Ukrainy*, 1(22), 152–159 (in Ukrainian)
[Денисов, С. (2020). Особа злочинця у кримінологічній теорії України. *Вісник Кримінологічної асоціації України*, 1(22), 152–159].
3. Fahrutdinov, R. (2011). *Metodika rassledovaniya torgovli lyud'mi* [Trafficking Investigation Technique] (Doctoral thesis). Chelyabinsk (in Russian)
[Фахрутдинов, Р. (2011). *Методика расследования торговли людьми* (Кандидатская диссертация). Челябинск].
4. Gabrelian, A. (2007). *Protypravna povedinka nepovnitnikh: problemy ta shliakhy yikh vyrishennia* [Protypravna povedinka nepovnitnikh: problemy ta shliakhy yikh vyrishennia]. *Aktual'nye problemy kriminologii i kriminal'noj psihologii* (p. 129–133). Odesa: Fenyks (in Ukrainian)
[Габрелян, А. (2007). Протиправна поведінка неповнолітніх: проблеми та шляхи їх вирішення. *Актуальные проблемы криминологии и криминальной психологии* (с. 129–133). Одесса: Феникс].
5. Gabrelian, A. (2021). *Napriamy pidvyshchennia efektyvnosti diialnosti pravookhoronnykh orhaniv shchodo protydii ekonomichnii zlochynnosti* [Directions for improving the effectiveness of law enforcement agencies in combating economic crime]. *Derzhavne upravlinnia ta administruvannia, sfera obsluhovuvannia, ekonomika ta mizhnarodni vidnosyny yak rushiini syly ekonomichnoho zrostannia derzhav XXI stolittia* (pp. 2–18). Vinnytsia (in Ukrainian)
[Габрелян, А. (2021). Напрями підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів щодо протидії економічній злочинності. *Державне управління та адміністрування, сфера обслуговування, економіка та міжнародні відносини як рушійні сили економічного зростання держав XXI століття* (с. 2–18). Вінниця].
6. Gabrelyan, A. (2020). Analysis of the Current State of the Market of Intimate Services in the World and in Ukraine. *Path of Science*, 6(10), 2001–2013. doi: 10.22178/pos.63-2
7. Habrelian, A. (2016). *Prostyutsiia v suchasnykh ukrainskykh realiakh. Novyi pohliad na problemu* [Prostitution in contemporary Ukraine. A new look at the problem]. *Ekonomika. Finansy. Pravo*, 12, 28–32 (in Ukrainian)
[Габрелян, А. (2016). Проституція в сучасних українських реаліях. Новий погляд на проблему. *Економіка. Фінанси. Право*, 12, 28–32].
8. Kryminalnyi kodeks Ukrainy [Criminal codex of Ukraine] (Ukraine), 05.04.2001, No 2341-III. Retrieved July 1, 2021, from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (in Ukrainian)
[Кримінальний кодекс України (Україна), 05.04.2001, № 2341-III. Актуально на 01.07.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>].
9. Melnyk, M., & Khavroniuk, M. (Eds.). (2018). *Naukovo-praktychnyi komentar Kryminalnoho kodeksu Ukrainy* [Scientific and practical commentary on the Criminal Code of Ukraine]. Kyiv: Dakor (in Ukrainian)
[Мельник, М., & Хавронюк, М. (Ред.). (2018). *Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України*. Київ: Дакор].
10. Mhityryan, L. (2011). *Kriminologicheskaya harakteristika i preduprezhdenie torgovli lyud'mi i ih ekspluatsii* [Criminological characteristics and prevention of human trafficking and their

- exploitation] (Doctoral thesis). Moscow (in Russian)
[Мхитарян, Л. (2011). *Криминологическая характеристика и предупреждение торговли людьми и их эксплуатации* (Кандидатская диссертация). Москва].
11. Shalimov, E. (2007). *Ugolovno-pravovye i kriminologicheskie problemy trgovli lyud'mi* [Criminal law and criminological problems of human trafficking] (Doctoral thesis). Saratov (in Russian)
[Шалимов, Е. (2007). *Уголовно-правовые и криминологические проблемы торговли людьми* (Кандидатская диссертация). Саратов].
12. Zueva, T. (2004). *Pervonachal'nyj etap rassledovaniya kontrabandy morskikh bioresursov (po materialam Dal'nevostochnogo regiona)* [The initial stage of the investigation of the smuggling of marine biological resources (based on materials from the Far East region)] (Doctoral thesis). Moscow (in Russian)
[Зуева, Т. (2004). *Первоначальный этап расследования контрабанды морских биоресурсов (по материалам Дальневосточного региона)* (Кандидатская диссертация). Москва].